

PIRMŪJŲ LIETUVIŲ KALBOS MOKYMO PROGRAMŲ PEDAGOGIKOS TERMINAI

Vaida Buivydienė, Lina Rutkienė

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

Anotacija. XX a. pradžioje, panaikinus lietuvių spaudos lotyniškos kilmės raidynų draudimą ir pagaliau leidus lietuvių kalbą dėstyti mokyklose, kilo lietuvių kalbos mokymo programų poreikis. Pirmoji žinoma lietuvių kalbos mokymo programa (programos projektas) buvo išspausdinta 1906 m., o kita, jau patvirtinta oficialiai, – 1909 m. Programų autoriams teko užduotis sukurti arba parinkti terminus pedagogikos sąvokoms žymėti. Straipsnyje analitiniu aprašomuoju metodu, atsižvelgiant į programų parašymo kontekstą, aptariami programose vartojami vienažodžiai ir keliažodžiai pedagogikos terminai. Šie terminai atskleidžia XX a. pradžioje besiformuojančios pedagogikos mokslo terminijos sistemos fragmentą, iš kurio matomas autorių polinkis kurti ar parinkti daugiausia remiantis indigenia leksika, rečiau – skoliniais iš graikų ir lotynų kalbų, naudoti savas darybos priemones, vengti hibridų. Abiejose programose vyrauja vienažodžiai terminai, dauguma jų – dariniai. Dėl poreikio išreikšti naują turinį padaryti dariniai yra ypač parankūs terminijai: jais nesunku realizuoti terminams keliamus reikalavimus, tokius kaip tikslumas, vienareikšmiškumas, motyvacijos aiškumas, patogumas vartoti. Kiekybiniai duomenys parodė, kad daugiausia pedagogikos terminų padaryta taikant priesaginės darybos būdą. Pati dariausia priesaga – *-imas (-ymas)*, su ja daugiausia padaromi mokymo metodus ir būdus žymintys terminai (pavyzdžiui, *pasakojimas* (LKŽMLKM, 1909), *perpasakojimas*, *perrašinėjimas*, *samprotavimas* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906). Programose vartotų terminų teminių grupių visuma atskleidžia pedagogikos mokslo pasaulėvaizdžio dalį, todėl jų analizė yra svarbi pedagogikos mokslo raidos tyrimams. Mokymas(is) kaip intelektinis procesas atsispindi iš terminų, įvardijančių mokymo procesus, gausos. Mažiau programose vartotų terminų žymi bendrąsias pedagogikos sąvokas, mokymo priemones (šaltinius) ir mokymo įstaigas. Mažiausiai rasta terminų, kuriais būtų pavadinamos mokymo organizavimo formos ir mokymosi proceso dalyviai.

Reikšminiai žodžiai: pedagogikos terminai, lietuvių kalbos mokymas, lietuvių kalbos mokymo programos

Įvadas

XX a. pradžia – reikšmingas lietuvių bendrinės kalbos, taip pat ir mokslo terminijos, formavimosi laikotarpis. Lietuvių tautiniam judėjimui nuolat susiduriant su Rusijos represijomis bei siekiant legalizuoti judėjimą, buvo bandymų legaliai išspręsti spaudos draudimo problemas – rašant ir perduodant carui ir valdžios institucijoms prašymus atšaukti draudimą (Budvytis, 2019). Tuo laikotarpiu įvykiai sparčiai keitė vienas kitą: 1904 m. balandžio 24 (gegužės 7) d. buvo panaikintas lietuvių spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas; 1905 m. gegužės 1 (14) d. senatui teiktas caro vardinis potvarkis leisti dėstyti lietuvių ir lenkų kalbas dvikalbėse ir miesto mokyklose, taip pat vidurinėse mokyklose, kuriose dauguma mokinių yra lietuvių arba lenkų tautybės; 1905 m. rugsėjo 8 (21) d. Vilniaus švietimo apygardos globėjo potvarkiu jau leista dėstyti ir tikyba gimtąja kalba (Karčiauskienė, 2002). Potvarkyje neužsimenama apie lietuvių kalbos kaip dalyko dėstymą, taigi lietuvių kalbos dėstymas vis dar buvo neįteisintas. Apie tokią padėtį buvo informuotas ir švietimo ministras (1905 m. gruodžio mėn. Vilniaus, Kauno ir Gardino generalgubernatoriaus siųstoje telegramoje). Galiausiai 1906 m. balandžio 24 (gegužės 7) d. paskelbiamas potvarkis „Dėl lietuvių kalbos vartojimo pradinėse mokyklose“, leidžiantis dėstyti lietuvių kalbą kaip dalyką visose pradinėse mokyklose, taip pat lietuviškai mokyti aritmetikos (Karčiauskienė, 2002; Piročkinas, 2004). Leidus mokyti lietuvių kalbos kaip mokomojo dalyko Lietuvos mokyklose, daugiausia dėmesio buvo kreipiama į pradinio ugdymo tobulinimą, ypač į lietuvių kalbos programų ir vadovėlių rengimą. Spaudoje mezgėsi diskusijos dėl vadovėlių turinio ir metodikos (Karčiauskienė, 2002, p. 23). Tuo metu jau buvo parašytų lietuvių kalbos elementorių, vadovėlių ir gramatikų, bet vis dar nebuvo lietuvių kalbos mokymo programų.

Pirmoji žinoma lietuvių kalbos mokymo programa – programos projektas *Pavyzdinis lietuvių kalbos mokymo programos žemesnėms ir vidutinėms mokslo įstaigoms Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gub.* – buvo publikuota 1906 m. (Pavyzdinis lietuvių kalbos mokymo programos žemesnėms ir vidutinėms mokslo įstaigoms Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gub. [PLKMPŽVMĮVKGSG], 1906). Kita, oficialiai jau patvirtinta, programa – *Lietuvių kalbos mokymo programa pradedamosioms mokykloms vakarų gubernijose* – išspausdinta 1909 m. (Lietuvių kalba žemesiosiose mokyklose ir lietuvių kalbos mokytojai [LKŽMLKM], 1909).

Pirmosios lietuvių kalbos mokymo programos yra aptartos pedagoginiu požiūriu XX a. pradinių mokyklų raidos kontekste, tirti juose siūlomi mokymo metodai (Žukauskas, 1906; Karčiauskienė, 2000; Lukšienė, 1983; Lukšienė, 1985), aptarta jų įtaka lietuvių bendrinės kalbos formavimuisi (Buivydienė, 2011; Buivydienė, 2013), tačiau nėra darbų, kuriuose būtų aptarti programose vartoti pedagogikos sąvokas

įvardijantys terminai. Šių terminų apžvalga svarbi tiek terminologijos tyrimams, tiek pedagogikos istorijai, nes atskleidžia tam tikrą XX a. pradžios pedagogikos mokslo terminijos sistemos formavimosi fragmentą. Be to, tiriant programų pedagogikos terminus, įdomu įvertinti, ar šie – daugiau kaip prieš 100 metų – vartoti terminai išliko ir funkcionuoja ir dabartinėje pedagogikos terminijoje. Taigi šio straipsnio **objektas** – vienažodžiai ir keliažodžiai (dvižodžiai ir trižodžiai) indigenūs ir skolinti pedagogikos terminai, kurie buvo surinkti iš pirmųjų XX a. pradžios lietuvių kalbos mokymosi programų. Straipsnio **tikslas** – atlikti keliaaspektę programose vartojamų pedagogikos terminų analizę.

Tikslui pasiekti keliami tokie **uždaviniai**:

- Aptarti lietuvių kalbos mokymo programų poreikį XX a. pradžioje ir jų parašymo aplinkybes.
- Surinktus pedagogikos terminus suskirstyti į temines grupes, atskleidžiančias tam tikrą pedagogikos mokslo vaizdo fragmentą.
- Išnagrinėti pedagogikos terminus struktūros ir kilmės požiūriais.
- Apžvelgti programose vartotų terminų darybą.
- Nustatyti programų pedagogikos terminų santykį su dabartiniais pedagogikos terminais.

Pagrindinis darbe taikomas **metodas** – analitinis aprašomasis: surinkti duomenys sisteminami ir klasifikuojami, analizuojami ir apibendrinami. Į tam tikras grupes suskirstyti terminai aptariami kaip šių grupių nariai, surinkti terminai lyginami su dabartinėje pedagogikos terminijoje vartojamais terminais.

Pirmosios lietuvių kalbos mokymo programos XX a. pradžios kontekste

1906 m. dienraščio „Vilniaus žinios“ 99 numeryje išspausdintas pirmas žinomas lietuvių kalbos mokymo programos projektas (1906 m. gegužės 10 d., Nr. 99). Apie tikslią programos projekto sukūrimo datą ir aplinkybes duomenų nėra. Žinoma tik programos projekto parašymo vieta – Peterburgas, ir autoriai – kun. Jonas Maciulevičius (Maironis), Kazimieras Jaunius, Eduardas Volteris, darbo grupės pirmininkas – Filipas Fortunatovas, kurie nurodyti tik išnašoje, puslapio apačioje. Šis programos projektas nebuvo oficialiai patvirtintas, nėra tiksliai žinoma, kiek buvo taikytas praktikoje, tačiau suteikia žinių apie lietuvių kalbos mokymą XX amžiaus pradžioje: programos apimtis buvo plati (skirta pradinėms ir vidurinėms bendrojo lavinimo mokykloms, taip pat asmenims, norintiems įgyti teisę mokyti lietuvių kalbos). Programoje kiekvieniems metams, atsižvelgiant į mokyklos tipą, nurodytos pagrindinės mokymo temos, rekomenduojami vadovėliai, nurodomi ugdytini gebėjimai ir pateikiama daug praktinių patarimų mokytojams.

Kita, patvirtinta, programa buvo paskelbta 1909 m. „Lietuvos ūkininko“ priede „Mokykla“ (1909 m. lapkričio 25 d. Nr. 11). Tyrėjai sutaria, kad tai Jablonskio 1905 m. parengta lietuvių kalbos mokymo programa (programos autorius nėra nurodytas) pradinėms mokykloms ir norintiems laikyti egzaminą dėl teisės dėstyti lietuvių kalbą pradinėse mokyklose. Duomenų, kad tai Jablonskio parengta programa, pateikia Žukauskas (1960, p. 63) ir Karčiauskienė (2000). Programos parašymo aplinkybes yra aptaręs Piročkinas: „Lietuvos žmonėms atkakliai reikalaujant į pradinės mokyklas įvesti lietuvių kalbos pamokas, Kauno gubernijos direkcija 1906 m. rugsėjo 11–13 d. surengė posėdį, kuriame dalyvavo Vilniaus mokslo apygardos kuratorius B. Volfas. Buvo pakviesti taip pat keli lietuviai mokytojai: J. Jablonskis, Tomas Ferdinandas Žilinskas (Žilinskis), Mečislovas Vasiliauskas, Antanas Kasakaitis ir Juozas Burba. Svarstyta lietuvių kalbos pradinėms mokykloms problema. Iš karto buvo įpareigotas direkcijos mokyklų inspektorius Petras Baublys, į talką pasikvietęs kitą inspektorių Aleksandrą Itomlenskį ir J. Jablonskį, ją sudaryti. „Birutės“ viešbutyje ji buvo surašyta, o paskui posėdyje patvirtinta. Tikrasis autorius buvo J. Jablonskis, todėl vėliau apžvalgose ji įvardijama kaip Jablonskio programa. Kauno gubernijos pradinė mokyklų valdybos direktoriaus aplinkraščiu 1906 m. spalio 26 d. ji pradėjo veikti. Tačiau administracija, pajutusi, kad programa prieštarauja rusiškos mokyklos tikslams, 1908 m. patvirtino naują. Joje paskelbta, kad, nesant lietuvių „literatūrinės kalbos“ (t. y. bendrinės kalbos), mokytojas moko vietine tarme! Programai keliamas uždavinys paversti lietuvių kalbą priemone, tarnaujančia rusų kalbai išmokyti“ (Piročkinas, 2011).

Šią 1907 m. programą apsvarstė Vilniaus švietimo apygardos taryba ir, pripažinusi tinkama, pateikė toliau šį klausimą spręsti Švietimo ministerijai, kuri programą patvirtino tik 1908 m. Programa buvo skirta tik pradinėms mokykloms, todėl apimties prasme ji buvo siauresnė, tačiau dalykiniu požiūriu – detalesnė: smulkiai nurodomos temos ir užduotys, pateikiama pastabų ir praktinių patarimų mokytojams. Programoje nėra pateikto rekomenduojamų vadovėlių sąrašo, toks sąrašas, sudarytas Jono Jablonskio, buvo pridėtas vėliau, tačiau pati programa galėjo tapti puikiu planu būsimiems lietuvių kalbos vadovėlių autoriams.

Abi programos apgalvotos dalykiniu ir metodiniu požiūriais, daug dėmesio skiriama įvairioms rašomųjų darbų rūšims, gramatiniam nagrinėjimui ir gramatikos pratyboms. Jablonskis rėmėsi anksčiau parašytu lietuvių kalbos mokymo programos projektu, tačiau pakreipė lietuvių kalbos mokymą kita kryptimi – nuo

ankstyvojo elementorinio laikotarpio mokyti taisyklingos lietuvių kalbos gramatikos, taisyklingos tarties ir rašybos. Dėl tokios apimties ir dėl nenurodytų mokėjimų ir įgūdžių minimumo Jablonskio programą turėjo būti sunku įgyvendinti. Be to, Karčiauskienės duomenimis, vėliau ši programa atskirais švietimo vadovybės potvarkiais buvo gerokai susiaurinta (Karčiauskienė ir kt., 1983), tačiau ji tapo geru orientyru vadovėlių autoriams ir lietuvių kalbos mokytojams.

Programose pateikiamas ne tik mokymo turinys, bet ir rekomenduojami mokymo metodai, įvardijamos mokymo formos. Todėl, be kalbotyros, jose vartojama nemažai pedagogikos terminų. Taigi tiek pirmosios, tiek antrosios programos autoriams teko sugalvoti arba parinkti ne tik kalbotyros, bet ir pedagogikos terminus. Tikėtina, kad kalbotyros terminams atramos taškas buvo Avizono ir Jablonskio 1901 m. parengta „Lietuviškos kalbos gramatika“, tačiau pedagogikos sąvokoms įvardyti tokio leidinio nebuvo dar gana ilgą laiką, nes, net praėjus daugiau kaip dvidešimčiai metų nuo pirmosios programos išspausdinimo, Mičiulis savo pedagogikos vadovėlyje apgailestauja: „Nėra mokytojų seminarijoms pedagogikos vadovėlių, trūksta mokytojams ir šiaip jau žmonėms pasiskaityti pedagogikos knygų“ (Mičiulis, 1928, p. 3).

Programose vartojami pedagogikos terminai ir jų teminės grupės

Kiekvieno mokslo istorija liudija, kad jo terminų sistemos formavimasis yra ilgas ir sudėtingas procesas. Kol įtvirtinamas pastovus terminas, reikia nueiti ilgą paieškų kelią. Pedagogikos sritis – ne išimtis. Tad svarbu įvertinti pedagogikos mokslo terminijos sistemos raidos pradžią, nors suprantama, kad nedidelis surinktų terminų kiekis (iš viso 79 terminai) gali reprezentuoti tik dalį bendro XX a. pradžios pedagogikos mokslo terminijos vaizdo.

Abiejų aptariamų programų terminijos pagrindas – vienažodžiai terminai, keliažodžių (dvižodžių arba trižodžių) fiksuota tik 17 – tai sudaro 17,7 proc. visų rastų terminų. Suprantama, kad aptariamąsias sritis terminijos formavimosi pradžioje iš pradžių reikėjo įvardyti pagrindines sąvokas, ir tik vėliau, plėtojantis šiai sričiai, daugėjant pedagogikos žinių, turėjo rasti rūšinių sąvokų, vyksti sąvokų požymių diferenciacija, reikėjo lingvistiškai realizuoti hierarchinius sąvokų santykius. Dabartiniu metu, mokslininkų Cabezas-Garcíos ir Faber teigimu, keliažodžiai terminai yra pagrindinis būdas, kuriuo lingvistiškai išreiškiamos specialiųjų sričių sąvokos (Cabezas-García ir Faber, 2017). Programose keliažodžiai yra tik tie terminai, kurių pagrindinis dėmuo yra jau seniau švietimo sistemos atstovų vartotas terminas, pvz., *mokykla*, *gimnazija*, *mokymasis*. Šių terminų šalutiniai dėmenys, kaip ir dabartinėje terminijoje, žymi skiriamąjį, specifinį, nekintamą pagrindiniu dėmeniu įvardijamojo dalyko požymį. Tačiau minėtina, kad 1906 metų programoje šalutiniai dėmenys dar varijuoja, vyksta šio dėmens formos paieškos: greta *vienkliasės mokyklos* vartojamas terminas *vienakliasė mokykla*, greta *vyrų gimnazijos* – *vyriškoji gimnazija*, šalia *reališkos mokyklos* – *reališkoji mokykla*. Jablonskio programos terminams toks varijavimas jau nebūdingas.

Dalies keliažodžiais terminais įvardijamų sąvokų hierarchinių santykių pagrindas – dvinarės opozicijos, plg.: *miesto mokykla* – *kaimo mokykla*, *moterų gimnazija* – *vyrų gimnazija* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906), *atpasakojimas raštu* – *atpasakojimas žodžiu* (LKŽMLKM, 1909). Tačiau dalis keliažodžių terminų šalutinių dėmenų opozicinio nario neturi, pvz., *bandytinė lekcija*, *mokymasis iš galvos* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906) / *mokymosi iš galvos* (LKŽMLKM, 1909), *skaitymas su paaiškinimais* (LKŽMLKM, 1909).

Pedagogikos sritis yra plati ir įvairialypė, susijusi ir su kitais mokslais, tokiais kaip psichologija, logika, filosofija. Jos terminais įvardijamos su vaikų ugdymu susijusios sąvokos. Be abejo, gali kilti klausimas, ar šiuos programose vartotus pedagogikos pavadinimus iš viso galima vadinti terminais. Tačiau, mūsų nuomone, dauguma pavadinimų iš esmės atitinka terminų reikalavimus, ypač turint omenyje to laikotarpio terminologinę situaciją. Jie išreiškia nuo konteksto nepriklausantį turinį, yra gana tikslūs, vienareikšmiški, motyvuoti, stilistiškai neutralūs, taisyklingi, patogūs vartoti. Šie žodžiai atlieka terminologinę funkciją – sąvokas pavadina kaip tam tikros sistemos narius, įtraukia įvardijamąjį dalyką į mokslo srities sąvokų sistemą. Vladarskienės teigimu, terminai sudaro sistemas, kurių pamatas yra sąvokų raida ir jų ryšius atspindinčios klasifikacijos (Vladarskienė, 2013). Terminų kūrimas susijęs su sąvokų kategorizacija, svarbiausio požymio išskyrimu. Be abejo, turint omenyje pedagogikos terminų sistemos formavimosi pradžią, nereikėtų tikėtis visiškos atitikties reikalavimams – programose, ypač 1906 m. tekste, pasitaiko ir terminų variantiškumo bei nenuoseklumo.

Vienas iš minėtos terminų klasifikacijos variantų – skirstymas į temines grupes remiantis leksiniu-semantiniu požymiu. Pagal jį išskiriamos terminų grupės, į kurias jungia bendrasis požymis – tema. Šios teminės grupės toliau ir bus aptiriamos.

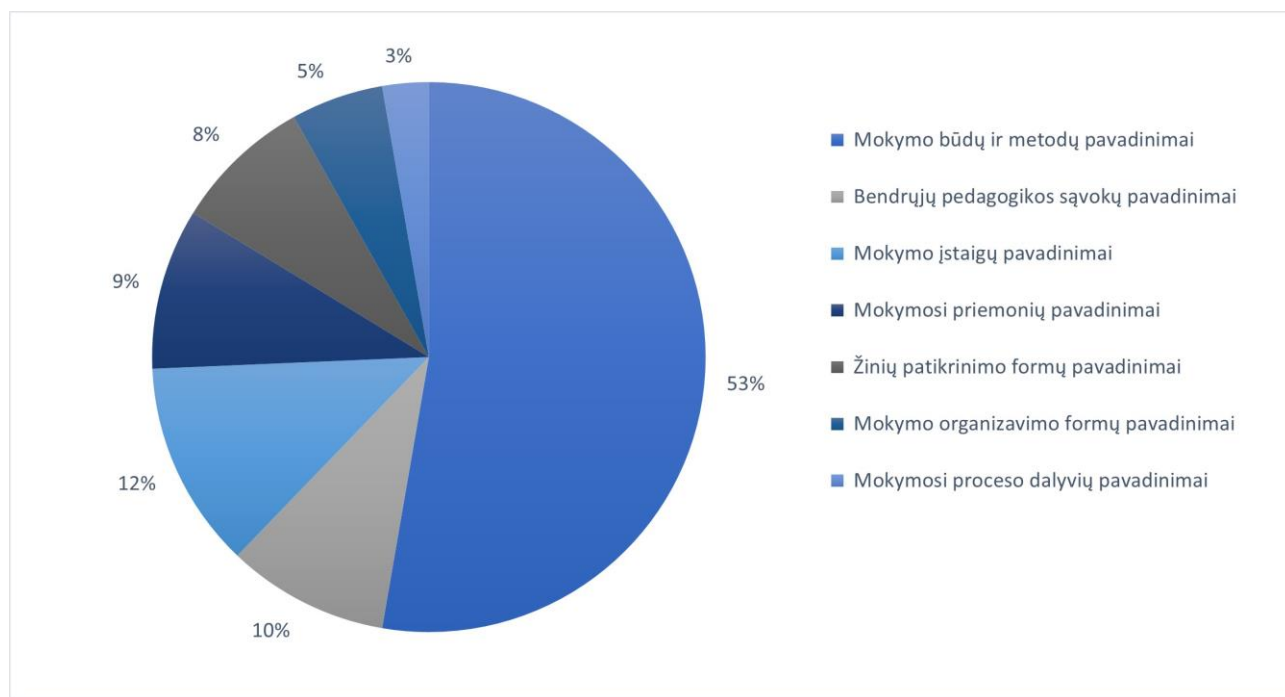
Kalbant apie programų pedagogikos terminus minėtu požiūriu, pasakytina, kad jose centrinę vietą užima sąvokos, susijusios su mokymo procesais, atliekamais pamokų metu. Iš esmės tai mokymo būdų ir metodų pavadinimai, t. y. specialiosios didaktikos (lietuvių kalbos mokymo) terminai, pvz.: *apipasakojimas*, *aprašymas*,

gvildenimas, perpasakojimas, perrašinėjimas, persakymas, samprotavimas (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906), aptartis, nurašinėjimas iš knygų, pasakojimas, skaitymas, skaitymas su paaiškinimais, svarstymas (LKŽMLKM, 1909). Ši terminų grupė labiausiai išplėta ir gausiausia – ją sudaro 42 terminai.

Be aptartosios, skirtinos dar šešios teminės grupės:

1. Bendrųjų pedagogikos sąvokų pavadinimai, pvz.: *mokslas, prasilavinimas* (LKŽMLKM, 1909), *tėma / tema, programos, lavinimos, kliasa* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906). Įdomu, kad 1904 m. Jablonskis kritiškai vertino žodžio *lavinti* vartojimą pedagogikos srityje. Kalbininko nuomone, šis žodis tinka „kalbant apie darbą, neturintį rimto, plataus tikslo“ (Gaivenis, 2014 [1972], p. 532), taigi semantiškai šis žodis nevisiškai tinka pedagogikos terminams daryti. Tačiau 1909 m. paties Jablonskio rengtoje programoje jau randame ir šio žodžių vedinių.
2. Mokymo įstaigų pavadinimai, pvz.: *gimnazija, mokytojų institutas, mokytojų seminarija, moterų gimnazija / gimnazija, universitetas, vyrų / vyriškoji gimnazija* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906). Atkreiptinas dėmesys, kad įstaigų pavadinimai minimi tik 1906 metų programoje.
3. Mokymosi priemonių (šaltinių) pavadinimai, pvz.: *knyginė rašliava, krėstomatija, tekstas, vadovėlis* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906), *medega skaitymui* (LKŽMLKM, 1909).
4. Žinių patikrinimo formų pavadinimai, pvz.: *kvotimas ‘egzaminas’, patikrinamasis diktantas, rašinys* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906), *klausimas, garsų diktantas* (LKŽMLKM, 1909).
5. Mokymo organizavimo formų pavadinimai, pvz.: *lekcija ‘paskaita, pamoka’, bandytinė lekcija, užsiemimas* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906).
6. Mokymosi proceso dalyvių pavadinimai: *mokytojas, ypata ‘asmuo (mokinys)’* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906). Šią grupelę sudaro tik du nariai, tačiau jie įvardija vienas iš esminių pedagogikos sąvokų, t. y. pagrindinius šio mokslo subjektus.

Procentinis teminių grupių narių pasiskirstymas pateikiamas 1 pav.

1 pav. Pedagogikos terminų teminės grupės kiekybiniu aspektu

Kaip matyti iš teminių grupių visumos, jos iš esmės atspindi to laikotarpio pedagogikos žinių sistemą.

Programų pedagogikos terminų kilmė ir daryba

Kilmės požiūriu programose vyrauja indigenūs terminai – fiksuota tik 14 skolinių, t. y. tarptautinių žodžių (daiktavardžių), ir visi jie kilę iš klasikinių – graikų ir lotynų – kalbų. Taip pat rasti 3 hibridai – būdvardžiai, einantys šalutiniais terminų dėmenimis (*dvikliasė mokykla, vienkliasė mokykla, reališka / reališkoji mokykla*

(PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906). Visi klasikinių kalbų skoliniai eina arba vienažodžiais terminais, arba keliažodžių terminų pagrindiniais dėmenimis. Šie žodžiai nėra pačių programų autorių perimti iš kitų kalbų – jie lietuvių kalboje vartoti jau kitų autorių, nors to meto kontekste daugumą veikiausiai reikėtų laikyti naujažodžiais. „Turėdami labai seną universitetą (1579 m.), žodį *universitetas* žinome tik nuo *Aušros* laikų“, – paradoksa įvardija Klimavičius (Klimavičius, 2004, p. 115). Daugiau kaip pusė šių skolinių vartojama ir dabar – ir ta pačia forma, kokia juos randame programose: *diktantas* (LKŽMLKM, 1909) [lot. *dictata* < *dicto* – pasakinėju, diktuoju], *institutas* [lot. *institutum* – nuostatas; įstaiga], *metodika* (gr. *methodikē*), *seminarija* [lot. *seminarium*], *tekstas* [lot. *textum* – sujungimas], *tema* [gr. *thema*], *universitetas* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906) [lot. *universalis* – visuotinis]. Terminas *lekcija* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906) [lot. *lectio* – skaitymas] dabar laikomas archaizmu (kaip pasenęs teikiamas *Tarptautinių žodžių žodyne* (2013, p. 478)), tačiau jo morfonologinis pritaikymas prie mūsų kalbos sistemos atitinka dabartinius skolinio adaptacijos principus.

Kitų skolinių adaptacija programose dar chaotiška, variantiška, skolinio formai įtaką daro tiek kalba tarpininkė, tiek tarmės. Kaip pažymi Klimavičius, „[N]epakankamai funkcionuojant rašomajai lietuvių kalbai, namažai vadinamųjų tarptautinių žodžių buvo gaunama ne knyginio būdu, o gyvu – į tarmes“ (Klimavičius, 2004, p. 101)“. Tarp teiginių iliustruojančių pavyzdžių Klimavičius mini ir terminą *klesa* [lot. *classis* – grupė, skyrius], aktualų mūsų tyrimui. Kita vertus, tarmės variantą veikė kalba tarpininkė – minėtasis terminas *klesa* veikiausiai iš vokiečių kalbos išlaikęs minkštąjį priebalsį *l*. Terminas *klesa* vartojamas Jablonskio programoje, o 1906 m. programoje rašoma *kliasa*. Iš rašybos variantų dar minėtinas terminas *pianas* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906) / *plenas* (LKŽMLKM, 1909) [lot. *planum* – plokštuma], iš morfologinių – *programa* (LKŽMLKM, 1909) / *programas* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906) [gr. *programma* – paskelbimas, paliepimas raštu], iš fonetinių – *gimnazija* / *gymnazija* [gr. *gymnasion*], *krėstomatija* / *chrestomatija* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906). Terminas *krėstomatija* [gr. *chrēstomatheia* < *chrēstos* – naudingas + *mathein* (*aoristas*) – mokytis], matyt, prie lietuvių kalbos taikytas remiantis ne pirminio kalbos šaltinio (graikų kalbos), o kalbos tarpininkės (lotynų kalbos) fonetika. Kaip rašo Dumčius, dvigrafas *ch*, į lotynų kalbą atėjęs su graikų kalbos žodžiais, lotynų kalboje buvo tariamas kaip *k*, nes aspiruotų garsų lotynai patys neturėjo (Dumčius, 1960). Išvardytus tarptautinius žodžius, kurių morfonologinė adaptacija nesutampa su dabartine, galėtume vadinti morfologiniais ir fonetiniais archaizmais.

Kaip jau minėta, didžioji programose vartojamų terminų dalis (82,2 proc.) yra indigenūs žodžiai, ir beveik visi jie yra dariniai. Tai atitinka ypač svarbų (Keinio nuomone, svarbiausią) terminams keliamą lietuviškumo, arba grynumo, tautiškumo, reikalavimą, pagal kurį terminai turi būti daromi remiantis sava leksika ir savo kalbos žodžių darybos būdais ir priemonėmis. Keinio įsitikinimu, terminologijos tautiškumas yra „terminologijos pamatų pamatas“ (Keinys, 2005 [1996], p. 246). Kaip rašo Urbutis, „[Ž]odžio darybos struktūra nurodo jo vartojimo gaires, kliudo leksinei reikšmei išeiti už tam tikrų ribų“, jam sunkiau įgyti naujų reikšmių (Urbutis, 2009, p. 78–79). Šie požymiai iš esmės gali paaiškinti didelį darinių poreikį terminijoje.

Tačiau atkreiptinas dėmesys į tai, kad darant vienažodžius pedagogikos terminus iš esmės naudotasi vienu darybos būdu – priesagine daryba. Pagal kiekybinį kriterijų išsiskiria priesagos *-imas* (*-ymas*) vediniai, žymintys specialiosios didaktikos – lietuvių kalbos mokymo – sąvokas (lietuvių kalbos mokymo būdų ir metodų pavadinimus). Ši priesaga dariausia, be to, dauguma su ja padarytų vedinių patys yra paremti dariniais – daugiausia priešdėliniais veiksmažodžiais, pvz.: *apibūdinimas*, *aprašymas*, *persakymas*, *perrašinėjimas*, *samprotavimas* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906).

Terminologiškai priešdėlio tikslingumas yra argumentuotinas poreikiu siaurinti, specializuoti žodžio reikšmę. Pavyzdžiui, priešdėlinis veiksmažodis *pasakoti*, jo semantika (‘kalbėti, šnekėti’) didaktikai, ypač lietuvių kalbos mokymui, yra itin svarbus. Su priešdėliais sukuriama įvairias *pasakojimo* formas žyminčių vedinių, kurie, pridėjus priesagą *-imas*, tampa metodų pavadinimais, pvz., *apipasakojimas* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906), *atpasakojimas* (LKŽMLKM, 1909) / *perpasakojimas* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906). Tai, kad XX a. pradžios programose vartoti priesagos *-imas* vediniai yra paremti priešdėliniais veiksmažodžiais, nereiškia, kad šių terminų autoriai nesilaikė kokių nors terminologinių reikalavimų. Tokia terminų daryba įprasta ir dabar. Keinio terminų žodynuose pateiktų terminų tyrimo duomenimis, daugiau kaip trečdalis priesagos *-imas* vedinių „yra padaryta iš pirminių veiksmažodžių, dažniau jie remiasi priešdėliniais veiksmažodžiais“ (Keinys, 2005 [1975], p. 25).

Kitos priesagos vienažodžiams pedagogikos terminams daryti vartojamos kur kas rečiau. Keletas skirtingas priesagas turinčių priesaginių vienažodžių terminų pavyzdžių: *aptartis* (LKŽMLKM, 1909), *mokytojas*, *rašinys*, *vadovėlis* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906). Tačiau kokių nors apibendrinamųjų tendencijų dėl šių priesagų vartojimo pedagogikos terminų darybai dėl kiekybinių duomenų trūkumo išskirti neišeitų.

Tarp visų programos indigenių vienažodžių terminų fiksuoti tik du galūninės darybos terminai – *peržvalga* (PLKMPŽVMĮVKGSG, 1906) ir *apysaka* (LKŽMLKM, 1909). *Apysaka* galūninės darybos žodžiu laikoma remiantis darybos reikšme ir darybos motyvacija, taip pat analogija su galūninės darybos

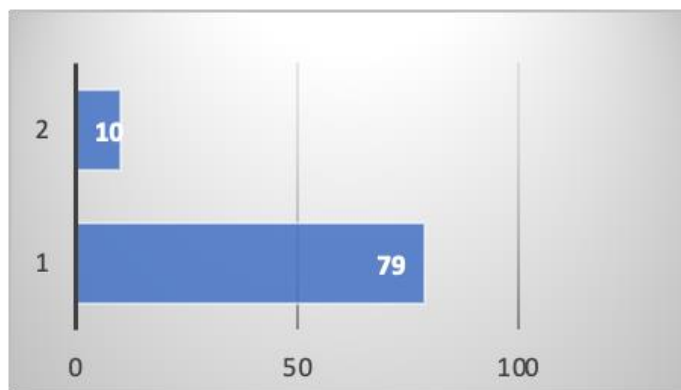
daiktavardžiu *apylanka*. Apie *apylanką* plačiau žr. Urbučio (1961) straipsnyje. Renkant iš aptariamųjų programų terminus, nebuvo rasta nė vieno vienažodžio termino, kuris būtų padarytas dūrybos būdu. Kadangi programose vartojama nemažai kalbotyros terminų, atsiskleidžia labai didelis dviejų mokslo sričių terminų darybos skirtumas: kalbotyros terminams daryti dūryba taikyta dažnai (plg. *būdvardis* ir kitų kalbos dalių pavadinimai, *dvibalsės*, *dvitaškis* (LKŽMLKM, 1909), *kalbamokslis* (PLKMPŽVMĮVKGS, 1906) ir kt.), o pedagogikos terminams, tiksliau, jų daliai, kuri matoma iš programų, šis darybos būdas iš viso nebūdingas. Nors iš to, kas kalbėta, gali atrodyti, kad kuriant pedagogikos terminus nepakankamai pasinaudota lietuvių kalbos žodžių darybos galimybėmis, terminologiškai tai visai pateisinama. Praėjus beveik šimtmečiui nuo pirmosios programos pasirodymo, terminologas Keinys rašo: „Tad prireikus daryti naują žodį, visada pirmiausia dera išbandyti priesagų ir galūnių darybos išgales ir tik paskui galvoti apie žodžių dūrimą“ (Keinys, 2005 [1995], p. 19). Priešdėlio pridėjimas galutiniame termino darybos etape aptariamajai terminijai taip pat nebūdingas.

Kalbant apie keliažodžių terminų šalutinius dėmenis, pasakytina, kad jiems daryti taikyti taip pat tik du darybos būdai: dažniau priesaginis (*reališka mokykla*, *knyginė rašliava*), rečiau – dūryba (*vienkliasė mokykla*, *dvikliasė mokykla* (PLKMPŽVMĮVKGS, 1906)). Tačiau tarp šalutinių dėmenų nemažai yra paremtų paprastaisiais žodžiais, pvz.: *miesto mokykla*, *vyrų gimnazija* (PLKMPŽVMĮVKGS, 1906), *mokymasis iš galvos*, *atpasakojimas žodžiu*, *nurašinėjimas iš knygų* (LKŽMLKM, 1909). Tai, kad išlaikomas paprastasis žodis, o ne daromas iš jo vedinys, daug priklauso nuo postpozicinės šalutinio dėmens pozicijos (plg.: *atpasakojimas žodžiu* vs. *žodinis atpasakojimas*).

Atkreiptinas dėmesys, kad senaisiais skoliniais *galva*, *knyga*, *miestas* paremti šalutiniai dėmenys šiame straipsnyje priskiriami prie indigenių terminų. Sinchroninėje žodžių daryboje, manytume, juos galima būtų laikyti savais, nes jie yra struktūriškai ir semantiškai asimiliavęsi, įgiję fiksuotą formą, pastovias gramatines charakteristikas, jų vartoseną išplėtota. Minėtina, kad ir kai kurie kiti kalbininkai senuosius skolinius žodžių darybos požiūriu vertina kaip indigenius. Pvz., Inčiuraitė-Noreikienė indigeniems dūriniais priskiria *rūdovėžį / rūdvežį*, *jūrlaivį elektrovežis* (Inčiuraitė-Noreikienė, 2015) (nors, Sabaliausko teigimu, *laivas* yra finizmas, o *rūda* – slavizmas (žr. Sabaliauskas, 1990, p. 227, 244).

Taigi tyrimas atskleidžia, kad aptariamų programų autoriai atsakingai kūrė ar parinko pedagogikos terminus: daugiausia rėmėsi indigenia leksika, rečiau – skoliniais iš graikų ir lotynų kalbų, naudojo savas darybos priemones, vengė hibridų. Abiejose programose vyrauja dariniai. Dėl poreikio išreikšti naują turinį dariniai yra ypač parankūs terminijai: jais nesunku realizuoti terminams keliamus reikalavimus, tokius kaip tikslumas, vienareikšmiškumas, motyvacijos aiškumas, patogumas vartoti. Vadinasi, galima kelti hipotezę, kad programose fiksuoti pedagogikos terminai turėjo būti vartojami ir toliau, pereiti į tolesnius pedagogikos mokslo raidos etapus, funkcionuoti metodinėje ir kitoje su pedagogikos mokslu susijusioje literatūroje.

Norint patikrinti šią hipotezę, įvertinti, ar aptarti terminai išliko aktyviosios pedagogikos terminijos dalis, buvo nustatyta, kurie iš šių terminų fiksuoti Jovaišos „Pedagogikos terminų žodyne“ (1993). Rezultatai pateikiami 2 paveiksle.

2 pav. Programose vartotų pedagogikos terminų (1) sutaptis su Jovaišos žodyne vartotais terminais (2) (vnt.)

Kaip matyti 2 paveiksle, apie 13 proc. programų pedagogikos terminų sutampa su Jovaišos žodyne teikiamais terminais. Daugiausia tai tarptautiniai žodžiai (pvz., *gimnazija* PT 1993, *egzaminas* PT 1993, *tema* PT 1993) ir dar iki programų vartoti lietuviški dariniai, tokie kaip *mokytojas* PT 1993, *pasakojimas* PT 1993, *užsiėmimas* PT 1993, *vadovėlis* PT 1993. Jovaišos žodyne nerandame nemažos dalies specialiosios didaktikos – lietuvių kalbos mokymo – terminų, kurie sudaro didžiąją iš programų surinktų terminų dalį,

todėl atrodo, kad sutampančių terminų skaičius nedidelis. Tačiau Jovaišos žodyno objektas – bendrosios, o ne specialiosios pedagogikos sąvokos ir jas žymintys terminai. Iš tikrųjų dalis specialiosios didaktikos, t. y. lietuvių kalbos mokymo, terminų, kaip ir bendrosios pedagogikos terminų, aktyviai funkcionuoja lietuvių kalbos mokymo literatūroje, teikiami Lietuvos Respublikos terminų banke. Tai pasakytina apie tokius terminus, kaip *aprašymas*, *samprotavimas*, *skaitymas* ir kt.

Vis dėlto kai kurie programose vartoti terminai (pvz., *apipasakojimas*, *perpasakojimas*, *persakymas*) šiuo metu pedagogikos srityje nebevertojami, bet ir jie yra įdomūs kaip pasyviosios terminijos dalis.

Išvados

1. Pirmųjų lietuvių kalbos programų autoriams teko užduotis sukurti arba parinkti terminus pedagogikos sąvokoms žymėti. Didžioji dalis programose vartotų terminų yra paremti indigeniais žodžiais, rečiau – skoliniais iš klasikinių kalbų.
2. Abiejose programose vyrauja vienažodžiai terminai, dauguma jų – dariniai. Kiekybiniai duomenys parodė, kad daugiausia pedagogikos terminų padaryta taikant priesaginės darybos būdą. Pati dariausia priesaga – -imas (-ymas), su ja daugiausia kuriami mokymo metodus ir būdus žymintys terminai.
3. Programose vartotų terminų teminių grupių visuma atskleidžia pedagogikos mokslo pasaulėvaizdžio dalį. Jos centre – sąvokos, susijusios su intelektine jauno žmogaus veikla, jo tobulėjimu. Mokymas(is) kaip intelektinis procesas atsispindi iš terminų, įvardijančių mokymo procesus, gausos. Mažiau programose vartotų terminų yra bendrųjų pedagogikos sąvokų, mokymo priemonių (šaltinių) ir mokymo įstaigų pavadinimai. Mažiausiai rasta terminų, kurie žymi mokymo organizavimo formas ir mokymosi proceso dalyvius.
4. Nemaža dalis programose vartotų terminų ir dabar yra aktyviosios pedagogikos terminijos dalis: funkcionuoja dabartinėje pedagogikos literatūroje, yra įtraukiama į terminografinius išteklius. Norint išsamiau įvertinti aptartų terminų reikšmę dabartinei pedagogikos terminijai, reikėtų iširti ir daugiau XX a. pradžios šaltinių, nes pedagogikos terminijos sistemos, jos raidai įtaką darė ne tik programose, bet ir kitų žanrų literatūroje, pvz., vadovėliuose, vartojami pedagogikos terminai.

Literatūra

1. Budvytis, V. (2019). *Jonas Basanavičius. Gyvenimas ir veikla Vilniuje 1905 metų rugpjūtis – 1907 metų kovas*. Lietuvos nacionalinis muziejus.
2. Buivydienė, V. (2011). Lietuvių kalbos mokymas XX a. pradžioje: pirmosios lietuvių kalbos mokymo programos ir to laikotarpio vadovėliai. *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai. Kalbų ir kultūrų sankirtų archyvai 4*, Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 183–223.
3. Buivydienė, V. (2013). *XX amžiaus pirmosios pusės pradžios mokyklų gimtosios kalbos vadovėlių turinio ir kalbos norminimo bruožai*. Daktaro disertacija. Lietuvių kalbos institutas.
4. Cabezas-García, M. & Faber, P. (2017). Exploring the semantics of multi-word terms by means of paraphrases. *Temas actuales de terminología y estudios sobre el léxico*, Granada, España: Comares, 193–217.
5. Dumčius, J. (1960). Lotynų kalba: vadovėlis aukštosios mokykloms. Vilnius.
6. Gaivenis, K. (2014 [1972]). Žodžių ugdymas, auklėjimas ir lavinimas semantika. *Kazimieras Gaivenis. Rinktiniai raštai*. Lietuvių kalbos instituto leidykla.
7. Inčiuraitė-Noreikienė, L. (2015). Lietuvių kalbos dūriniai su neoklasikiniais dėmenimis. *Baltistica* 50(2), 245–259.
8. PT Jovaiša, J. (1993). *Pedagogikos terminai*. Šviesa.
9. Karčiauskienė, M. (2000). Lietuviškų elementorių raida. *Lietuviški elementoriai*. Šviesa.
10. Karčiauskienė, M. (ed.) (2002). Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties raidos bruožai: 1863–1918 m. *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis. XIX a. antroji pusė–XX a. pradžia*. Antologija. Šviesa.
11. Karčiauskienė, M., Lukšienė, M., Žukauskas, K., Gučas, A., Laužikas, J., Ročka, M., Šidlauskas, A., Lukšaitė, I., Jurginis, J., Endzinas, A., Gudavičius, E., Nausėdas, V., Kulikauskienė, R. (1983). *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai*. Mokslas.
12. Keinys, St. (2005 [1975]). Priesaginė lietuviškų terminų daryba. *Dabartinė lietuvių terminologija*. Lietuvių kalbos instituto leidykla.
13. Keinys, St. (2005 [1995]). Svarbiausias žodyno plėtros būdas. *Dabartinė lietuvių terminologija*. Lietuvių kalbos instituto leidykla.
14. Keinys, St. (2005 [1996]). Ar mūsų terminija lietuviška? *Dabartinė lietuvių terminologija*. Lietuvių kalbos instituto leidykla.
15. Klimavičius, J. (2004). Seni naujieji skoliniai. *Skoliniai ir bendrinė lietuvių kalba*. Lietuvių kalbos instituto leidykla.
16. Lietuvių kalba žemose mokyklose ir lietuvių kalbos mokytojai [LKŽMLKM]. *Mokykla*. 1909. Nr. 2. p. 41.
17. Lietuvos Respublikos terminų bankas. (n.d.) <https://terminai.vlkk.lt/>
18. Lukšienė, M. (1985). *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje*. Mokslas.

19. Lukšienė, M. (1983). Lietuvių kalba mokykloje XVIII amžiuje. Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties bruožai. Mokslas.
20. Mičiulis, J. (1928). *Pedagogika ir didaktika*. „Vairo“ bendrovės leidinys.
21. Miškinis, K. (1982). Pedagogikos terminų paaiškinimai. K. Požėlos spaustuvė.
22. Pavyzdinis lietuvių kalbos mokymo programos žemesnėms ir vidutinėms mokslo įstaigoms Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gub. [PLKMPŽVMĮVKGSG]. *Vilniaus žinios*. 1906 m. gegužės 10 (23) d. Nr. 99 (417).
23. Piročkinas, A. (2011). Erškėčiuotu keliu lydėjo kalbą į mokyklą (2). *Mokslo Lietuva*, 1 (445), 5–11.
24. Sabaliauskas, A. (1990). *Lietuvių kalbos leksika*. Mokslas.
25. Tarptautinių žodžių žodynas. (2013). Red. A. Kaulakienė, St. Keinys, Br. Kurkulis, V. Račiūnaitė, V. Žalkauskas. Alma littera.
26. Urbutis, V. (1961). Dabartinės lietuvių kalbos galūnių darybos daiktavardžiai. *Kalbotyra* 3, 27–60. https://baltexus.lt/uploads/publikacijos/Kalbotyra/Kalbotyra%20III/Kalb_03_05_Urbutis.pdf
27. Urbutis, V. (2009). *Žodžių darybos teorija*. Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
28. Vladarskienė, R. (2013) *Kūrybinių industrijų specialybės kalbos kultūra*: vadovėlis. Technika.
29. Žukauskas, K. (1960). *Iš Lietuvos mokyklos istorijos 1905–1907 m.* Valstybinės pedagoginės literatūros leidykla.

PEDAGOGICAL TERMS OF THE FIRST LITHUANIAN LANGUAGE TEACHING LYLLABUSES

Summary

At the beginning of the 20th century, with the abolition of the ban on the Lithuanian press using the traditional alphabet and the permission to teach the Lithuanian language as a subject in Lithuanian schools, there arose a need for Lithuanian language teaching programmes. The first known Lithuanian language teaching programme (the draft) was issued in 1906. Another programme, already officially approved, was developed in 1909. The authors of the programmes had a task to create or select terms to designate pedagogical concepts.

This article employs the analytical descriptive method to discuss the monolexic and polylexic pedagogical terms used in the programmes. These terms reveal a fragment of developing a system of pedagogical terminology in the early 20th century, from which the authors' inclination to create or select terms primarily based on indigenous lexicon is evident, with occasional borrowing from Greek and Latin languages and the use of their derivational tools while avoiding hybrids.

Both programmes predominantly feature monolexic terms, most of which are derivatives. Derivatives are particularly advantageous for terminology due to the need to express new content; they make it easy to fulfil requirements such as accuracy, unambiguousness, clarity of motivation, and ease of use. Quantitative data showed that most pedagogical terms were formed using the suffixation derivation method. The most productive suffix is “-imas” (“-ymas”), which is used to create terms denoting teaching methods and techniques (for example, “pasakojimas” in LKMPP 1909, “perpasakojimas” in PLKMP 1906, “perrašinėjimas” in PLKMP 1906, “samprotavimas” in PLKMP 1906). Prefixation derivation is not characteristic of the terms of the field discussed, but there is a noticeable tendency to use verbal prefixes as base words for suffixation derivation terms.

The totality of the thematic groups of terms used in the programmes reveals a part of the worldview of the science of pedagogy. At its core are concepts related to young individuals' intellectual activity and development. The abundance of terms designating teaching processes reflects teaching as an intellectual process. There are fewer terms related to general pedagogical concepts, teaching aids (sources), and the names of educational institutions. The least number of terms were found that designate forms of organising teaching and participants in the learning process.

Keywords: pedagogical terms, Lithuanian language teaching, Lithuanian language syllabuses

Informacija apie autores

Vaida Buivydienė. Humanitarinių mokslų daktarė, Vilniaus Gedimino technikos universiteto Kūrybinių industrijų fakulteto Profesinės kalbos studijų centro Lietuvių kalbos skyriaus lektorė. Mokslinių tyrimų laukas: kalbotyra, pedagogika, terminologija.

El. pašto adresas: vaida.buivydiene@vilniustech.lt

Lina Rutkienė. Humanitarinių mokslų daktarė, Vilniaus Gedimino technikos universiteto Kūrybinių industrijų fakulteto Profesinės kalbos studijų centro Lietuvių kalbos skyriaus lektorė. Mokslinių tyrimų laukas: kalbotyra, pedagogika, terminologija.

El. pašto adresas: lina.rutkiene@vilniustech.lt